Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 7, 2025
Səh. 254-258

https://doi.org/10.62837/2025.7.254

ZEYNALOVA ZÜMRÜD ƏVƏZAĞA qızı
"Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci" PHŞ
müəllim
zeynalovazumrud2020@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜBTƏDA VƏ XƏBƏRIN QURULUŞU, TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Mübtəda və xəbər Azərbaycan dilində cümlənin əsas üzvlərini təşkil edir. Onlar arasında qrammatik əlaqə bütün cümlənin məna yükünü daşıyır. Mübtəda subyekt rolunda çıxış edir, xəbər isə həmin subyekt haqqında məlumat verir, hökm bildirir. Tədris prosesində mübtəda və xəbər anlayışının düzgün mənimsədilməsi dil qaydalarının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki sadə və mürəkkəb cümlələrin quruluşu məhz bu iki əsas üzv üzərində formalaşır.Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə isə mübtəda açıq şəkildə ifadə olunmur, fikir əsasən xəbərin üzərinə yüklənir. Belə cümlələrin tədrisi şagirdlərdə qrammatik və üslubi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, məntiqi təfəkkürü gücləndirir. Qeyri-müəyyən şəxsli, şəxssiz və ümumi şəxsli cümlələr dilimizin sintaktik imkanlarını nümayiş etdirən maraqlı nümunələrdir. Müəllim bu mövzunun izahında müxtəlif metod və vasitələrdən – müqayisə, müşahidə, sual-cavab, BİBÖ cədvəli, Venn diaqramı və digər interaktiv üsullardan istifadə etməklə şagirdlərdə həm nəzəri bilikləri, həm də praktik nitq bacarıqlarını möhkəmləndirməlidir.

Açar sözlər: mübtəda, xəbər, təktərkibli cümlələr, qeyri-müəyyən şəxsli, şəxssiz, ümumi şəxsli cümlələr, tədris üsulları.

Dilimizdə cümlənin əsas üzvləri olan mübtəda və xəbər ünsiyyətin, fikrin düzgün ifadəsinin əsasıdır. Mübtəda adətən isim, əvəzlik və ya substantivləşmiş sözlərlə ifadə olunur, cümlədə subyekt rolunu oynayır. Xəbər isə mübtəda haqqında hökm bildirən əsas üzv kimi çıxış edir və daha çox fel şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Qrammatikanın öyrədilməsində ən mühüm məsələlərdən biri şagirdlərə mübtəda ilə xəbər arasında olan məna və qrammatik əlaqəni düzgün izah etməkdir. Mübtəda olmadan xəbərin, xəbər olmadan isə mübtədanın cümlədə tam mənanı ifadə etməsi mümkün deyil.

Lakin Azərbaycan dilində elə cümlələr var ki, burada mübtəda zahirən ifadə olunmur. Bu cümlələr xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr adlanır. Burada əsas yük xəbərin üzərinə düşür, fikir yalnız onun vasitəsilə çatdırılır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 7, 2025
Səh. 254-258

Qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrdə hərəkəti icra edən subyekt dəqiq göstərilmir, yalnız xəbərin məzmunundan belə bir fəaliyyətin mövcud olduğu aydın olur: *Qapını döydülər. Dedilər, gəlməmişəm.*

Tədrisdə bu cümlələrin izahı zamanı müəllim öncə mübtədasızlığın səbəbini göstərməlidir. Belə cümlələrdə hərəkətin icraçısı mühüm deyil, əsas diqqət hadisənin baş verməsinə yönəlir. Şagirdlərə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, bu tip cümlələrdə hərəkəti edən insanlar ümumiləşmiş şəkildə nəzərdə tutulur.

Şəxsiz cümlələrdə hərəkət icraçısız baş verir, təbiət hadisələri, hisslər və vəziyyətlər birbaşa ifadə olunur: *Yağır. İstidir. Qorxulur.* Tədrisdə müəllim əsas diqqəti xəbərin formasına və məna yükünə yönəltməlidir. Şəxsiz cümlələrin öyrədilməsində müşahidə, əyani vəsaitlər və müzakirə üsullarından istifadə şagirdlərdə maraq oyadır. Onlar həyatdakı konkret halları təsvir etməklə şəxsiz cümlələri daha asan qavrayırlar.

Ümumi şəxsli cümlələrdə hərəkət hamıya aid edilir, lakin konkret bir mübtəda göstərilmir: *Dostunu darda qoyma. Yaxşılıq elə, qarşılığını görərsən.*

Bu cümlələrin əsas xüsusiyyəti odur ki, subyekt ümumiləşdirilir və hökm bütün insanlara şamil olunur. Atalar sözləri və məsəllər əsasən bu tip cümlələrlə ifadə olunur.Müəllim dərsdə atalar sözlərindən, məsəllərdən istifadə etməklə həm şagirdlərin dil bacarığını, həm də mənəvi dünyasını zənginləşdirə bilər. Məsələn: *El bir olsa, dağ oynadar yerindən.*

Ümumi şəxsli cümlələrin tədrisində rollu oyunlardan, qrup işlərindən və situativ tapşırıqlardan istifadə məqsədəuyğundur. Şagirdlərdən gündəlik həyatda işlədikləri ümumi şəxsli cümlələri misal gətirmələri tələb oluna bilər. Bütün bu cümlə növlərinin öyrədilməsində müəllim sadəcə nəzəri izahla kifayətlənməməli, müxtəlif interaktiv üsullardan yararlanmalıdır. BİBÖ cədvəli, Venn diaqramı, sual-cavab, müşahidə, dramatizasiya və müzakirə metodları şagirdlərin dərsə marağını artırır, bilikləri praktik nitq fəaliyyətinə çevirməyə imkan verir.

Mübtəda və xəbər Azərbaycan dilinin sintaksisində aparıcı yer tutur. Xüsusən də mübtədanın zahirən ifadə olunmadığı, xəbərin əsas məna yükünü daşıdığı təktərkibli cümlələrin tədrisi şagirdlərin qrammatik düşüncəsini inkişaf etdirir. Qeyri-müəyyən şəxsli, şəxssiz və ümumi şəxsli cümlələr həm dilin zənginliyini, həm də xalq hikmətini əks etdirən nümunələrdir.Müəllim bu mövzunun izahında ənənəvi izahla yanaşı, müasir interaktiv metodlardan da istifadə etməklə şagirdlərin həm nəzəri biliyini, həm də praktiki nitq bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə şagirdlər mübtəda və xəbər münasibətini daha dərindən dərk edir, cümlə quruluşunu sərbəst şəkildə tətbiq etməyi öyrənirlər. Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin tədrisi Azərbaycan dili sintaksisinin mühüm məsələlərindən biridir. Bu cümlələrdə mübtəda iştirak etmədiyinə görə, fikrin ifadəsi yalnız xəbərin üzərinə düşür və nəticədə qeyri-müəyyən şəxsli, şəxssiz, ümumi şəxsli cümlələr kimi müxtəlif qruplar yaranır. Hər bir qrupun semantik və qrammatik

xüsusiyyətləri şagirdlərə aydın şəkildə izah olunmalıdır. Çünki bu cümlələrin mahiyyətini dərk etmədən şagirdlər həm gündəlik nitqdə, həm də yazılı üslubda düzgün ifadə formalarından istifadə edə bilməzlər.

Nəticə etibarilə, xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrin öyrədilməsi yalnız qrammatik qaydaların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses şagirdlərdə analitik düşüncə tərzini, mətnlə işləmə bacarığını, həmçinin yaradıcı yanaşmanı inkişaf etdirir. Beləliklə, dil tədrisinin bu mərhələsi şagirdlərdə müstəqil fikir formalaşdırmaq və nitq mədəniyyətini zənginləşdirmək baxımından xüsusi pedaqoji dəyərə malikdir.

ZEYNALOVA ZUMRUD AVEZAGHA's GIZI

"CONCEPTUAL AND VERBAL STRUCTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE, TEACHING OF SINGLE-COMPOUND SENTENCES"

SUMMARY

The subject and the verb constitute the main members of the sentence in the Azerbaijani language. The grammatical relationship between them carries the meaning of the entire sentence. The subject acts as a subject, while the verb provides information about that subject and expresses a sentence. In the teaching process, the correct mastering of the concept of subject and verb is of particular importance in learning language rules. Because the structure of simple and complex sentences is formed precisely on these two main members. In single-component sentences based on the verb, the subject is not clearly expressed, the idea is mainly loaded on the verb. Teaching such sentences develops grammatical and stylistic thinking skills in students and strengthens logical thinking.Indefinite, impersonal, and general person sentences are interesting examples that demonstrate the syntactic possibilities of our language. The teacher should use various methods and tools in explaining this topic - comparison, observation, question-answer, BIBO table, Venn diagram, and other interactive methods - to strengthen both theoretical knowledge and practical speech skills in students. Keywords: subject, news, single-component sentences, indefinite, impersonal, general person sentences, teaching methods.

In our language, the main members of the sentence, the subject and the verb, are the basis of communication and the correct expression of thought. The subject is usually expressed by nouns, pronouns or substantive words, and plays the role of the subject in the sentence. The verb, on the other hand, acts as the main member that expresses a judgment about the subject and is mostly expressed with verb suffixes.

One of the most important issues in teaching grammar is to correctly explain to students the meaning and grammatical relationship between the subject and the verb.

Without the subject, it is impossible for the verb to express the full meaning in the sentence, and vice versa.

In teaching all these sentence types, the teacher should not be satisfied with just theoretical explanations, but should use various interactive methods. The BIBO table, Venn diagram, question-and-answer, observation, dramatization, and discussion methods increase students' interest in the lesson and allow them to transform knowledge into practical speech activity.

ЗЕЙНАЛОВА ЗУМРУД АВЕЗАГА КЫЗЫ

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ И ВЕРБАЛЬНАЯ СТРУКТУРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ: ПРЕПОДАВАНИЕ ОДНОЧЛЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация

В азербайджанском языке подлежащее и сказуемое являются основными членами предложения, и грамматические отношения между ними передают смысл всего предложения. Подлежащее обозначает действующее лицо или тему, а сказуемое сообщает информацию о подлежащем и составляет ядро предложения. Владение этими понятиями имеет решающее значение в преподавании правил языка, так как структура как простых, так и сложных предложений строится на этих основных членах.

Одночленные предложения, особенно те, которые основаны на сказуемом, часто не имеют явно выраженного подлежащего, и основная идея передаётся через сказуемое. Преподавание таких предложений помогает учащимся развивать грамматическое и стилистическое мышление, укрепляет логическое рассуждение и улучшает способность правильно выражать мысли. Особенный интерес представляют неопределённые, безличные и обобщённо-личные предложения, демонстрирующие синтаксические возможности азербайджанского языка.

При преподавании этих тем использование разнообразных методов и инструментов является необходимым. Учителя должны применять подходы, такие как сравнение, наблюдение, метод вопросов и ответов, таблицы BIBO, диаграммы Венна, драматизацию и другие интерактивные методы. Такие подходы не только укрепляют теоретические знания, но и превращают их в практическое использование языка, повышая вовлечённость и речевую компетенцию студентов.

Ключевые слова: подлежащее, сказуемое, одночленные предложения, неопределённые предложения, безличные предложения, обобщённо-личные предложения, методы преподавания.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. – *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. – Bakı: Maarif, 1981.
2. Şirəliyev M. – *Azərbaycan dilinin sintaksisi məsələləri*. – Bakı: Elm, 1971.
3. Hüseynzadə Ə. – *Azərbaycan dili sintaksisi*. – Bakı: 2002.
4. Məmmədov M., Seyidov Ə. – *Azərbaycan dili (VIII sinif dərsliyi)*. – Bakı: Təhsil, 2022.
5. Seyfullayeva İ.Ə. – *Dilçiliyin aktual problemləri*. – Bakı: Elm və təhsil, 2015.

Rəyçi: prof. Yadulla Ağazadə